

## 4.4. A MAGYAR KÖZNYELV (STANDARD) ALAKULÁSTÖRTÉNETÉHEZ

KISS JENŐ

### 4.4.1. BEVEZETÉS

Terminológiai megjegyzés: szóhasználatunkban a *köznyelv* és a *(nyelvi) standard* szinonimák, egyazon összefoglaló fogalmat jelölik. A köznyelvnek két altípusa van: az **írott** és a **beszélt köznyelv**. A magyarban is az írott köznyelv alakult ki először (vannak, akik ezt nevezik standardnak), s csak ezt követően a beszélt köznyelv.

**1. A köznyelv** az a nyelvváltozat, amely használatában 1) az összes többivel szemben elvileg sem társadalmilag, sem területileg nem korlátozódik, 2) sokfunkciós (polifunkcionális) voltánál fogva a sikeres osztársadalmi nyelvi kommunikáció legfőbb letéteményese, 3) a legkiműveltebb nyelvváltozat, 4) a nyilvános nyelvhasználat tipikus formája (az írásbeliség, a hivatalos tömegtájékoztatás, a közigazgatás, az oktatás, a tudományok, a szépirodalom, a választékos, ünnepélyes közlések nyelvváltozata), amelyet 5) osztársadalmi szempontból általában mintának tekintenek, s amelyet 6) az anyanyelvközösség tagjainak többsége – legalább passzív szinten – birtokol (ez sem jellemző egyetlen más nyelvváltozatra sem).

A köznyelv létrejötte és elterjedése minden nyelv életében hatalmas jelentőségű esemény: „Csak a legújabbkori nyelvjáráskutatás készlet bennünket arra, hogy elgondolkozva álljunk meg amellett az igazában csak kevesektől felfogott forradalom mellett, amit az összes nyelvek életében az igazi *köznyelv* megszületése jelent a nyelvjárások fölött [...]. Képzelnék el, milyen hatalmas *szellemi társalgást*, a gondolatcserének milyen sokezerszeres megnövekedését jelentette, különösen az irodalmi nyelv megszületése mindenfelé. Nagy embercsoportok életében ily módon új tényező jelentkezik, amely szüntelenül kifejti egységesítő, kiegyenlítő és irányító nyomását a különböző nyelvjárásokat beszélők lelki életére és nyelvére. Egy egész nép köznyelvének megszületése a törzsiségénél szélesebb szociológiai közösségnek, az állami népességnek meglétét tételezi fel” (HAKULINEN 1941: 108).

**2.** A magyar köznyelv alakulástörténetének tárgyalása elé egy „sorvezető”-t mellékelünk, amely a **magyar írott köznyelv alakulásának** nyelvtörténeti korszakok szerinti legfontosabb jellemző jegyeit nevezi meg (PUSZTAI FERENC nyomán): 1) Az ómagyar kor: az előzmények kora. 2) A középmagyar kor: a kezdetek és az alakulás kora. 3) Az új magyar kor: a kodifikálás kora. 4) Az újabb magyar kor: az elterjedésnek és a különfejlődési tendenciák jelentkezésének kora.

3. A magyar nyelvi egységesülés hosszú folyamatának hipotetikus kezdete a magyar írásbeliség megjelenése volt. Az írásnak ugyanis nemcsak konzerváló, hanem mintaadó, azaz követésre készítő szerepe volt mindig. A tényleges egységesülési folyamat kezdete azonban csak a 16. századtól számítható. Első szakasza a 18. század végéig tartott, ezt követte az írott standard kodifikálása, s ettől, a 19. század harmincas éveitől beszélünk kimunkált írott magyar standardról. A magyar írott köznyelv nem egyetlen nyelvjárás kiemelkedésével jött létre, hanem több nyelvjárás típus ötvöződéssel úgy, hogy legfontosabb alapja az északkeleti nyelvjárás régió magyar nyelvhasználata volt. (Ráth Mátyás, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője folyóiratának beköszöntő soraiban ezt írta 1780-ban: „nem fogom egyedül tsak ennek vagy amannak a vidéknek Magyarságát követni”, l. BENKŐ 1960: 280). A nyelvi egységesülés a literátorok írásgyakorlatában zajlott, s a 18. században három regionális változatban mutatkozott meg (a szerint, melyik vidék nyelvjárását beszélték anyanyelvváltozatukként az írástudók): a nyugat-magyarországi, a közép-magyarországi és a kelet-magyarországi (természetesen a történelmi Magyarországra kell gondolnunk, nem a maira). Ezek az írott nyelvviségben tetten érhető tagolódások az írott nyelvi egységesülés folyamatának regionális szakaszokon, fokozatokon át történő megvalósulásai voltak. Tegyük hozzá: ezeknek a nyomai megvannak a mai magyar írott standardban is mind a szókészletben, mint pedig bizonyos nyelvtani jelenségekben (l. alább a középnyelvi korról szóló alfejezetben).

Az egységesülési folyamat felgyorsulására lásd: a 18. század utolsó évtizedei 217 magyar nyelvű irodalmi művének a nyelvi-írásbeli jellegzetességei alapján s a nyelvi egységesülés szempontjából elvégzett vizsgálatból az derül ki, hogy mintegy harmaduk a mai írott köznyelvi normának felel meg, negyedük erősebben nyelvjárás, s mintegy harmaduk átmeneti, azaz a mai írott köznyelvhez ugyan közel áll, de nyelvjárás jellegzetességek is következetesen jelen vannak bennük. A 217 mű vizsgálata alapján készült statisztikai adatok szerint az erősebben nyelvjárás jellegzetességeket mutató művek aránya az 1751 és 1770 közötti állapothoz képest 1791 és 1800 között 36%-ról 9%-ra, az átmeneti csoportba tartozók száma 57%-ról 23%-ra esett vissza, a mai köznyelvi normának megfelelők aránya viszont 7%-ról 68%-ra emelkedett (BENKŐ 1960: 471). Az írott standard normája gyorsuló kiterjedésének és terjedésének az időszaka ez a magyar nyelv történetében. „A reformkor kezdetéig az ingadozások jelentékeny része lezárul, az egymással vetélkedő formák közül a legtöbb esetben az egyik, mégpedig az egykori normatív vagy az ilyen hiányában a küzdelem során normává vált alak végleg föltűrkerekedik. A [köznyelvi] norma további megszilárdításában fontos része van az Akadémiának, melynek mint az ország legkiválóbb tehetségeit, íróit és tudósait egyesítő testületnek ebben a korban igen nagy, országos tekintélye van” (BÁRCZI 1963: 324).

4. A magyar írott standard is társadalmi okokból, történelmi szükségéből jött létre. A több évszázados folyamat végén, a polgárosodásnak, a reformkori társa-

dalmi korszerősödésének és a nemzetté válásnak a kísérőjelenségeként, s ezzel összefüggésben a magyar nyelvközösség kulturális és nyelvi teljesítménye maximalizálási folyamatának eredményeként beszélhetünk róla. A nyelvi standardizálás hosszú folyamata eleinte csupán egy szűk írástudó réteget érintett. A tekintélyében, hatásában a nyelvjárási sokféleség fölé boltozódó, viszonylag egységes írott magyar standard kialakulásának azonban nem az volt az elsődleges oka, hogy a magyar anyanyelvűek között a kölcsönös megértést súlyosan akadályozó nyelvi különbségek lettek volna. Különbségek ugyanis nagyjából a szókészletre, a beszédhangokra és a frazeológiára korlátozódtak.

Mátyás király (1458-tól 1490-ig uralkodott) olasz udvari humanistája, Galeoto Marzio okkal írta (1484 és 1487 között): „A magyarok – nemesek, jobbágyok – majdnem egészen egyformán beszélnek, minden különbség nélkül: mindenütt egyforma a kiejtés, a szavak használata és a hangsúlyozás. Hogy Itáliáról beszéljek, nálunk oly nagy a nyelvi eltérés, hogy a városi polgárok és a parasztok, a kalábriaiak és a toszkániaiak annyira eltérően beszélnek, hogy igen nehéz egymást megérteniük [... Magyarországon viszont] egy magyar nyelven szerzett verset úr és paraszt, az ország szívében vagy határán, mind egyformán megért”.

Továbbá: „Minthogy a nyelvjárások nem különültek élesen szét, s így a távolabbi tájak, táji változatok beszélői is értették egymást, semmi sem sürgette egy »koiné«, egy középarányos jellegű és áthidaló szerepű közös forma kialakulását. nem sürgették a standard megszületését, s főleg elterjedését, egyéb történelmi tényezők sem; inkább ellene hatottak. Hiszen az egyház és a műveltség nyelve latin volt, a királyi udvarba érkező lovagok majd a városokban ipart teremtő polgárok ugyancsak idegen eredetűek és nyelvűek, s a parasztság tömege mindezek-től elzárt. – S bár a protestáns egyházak meg az egymással magyarul levelező középnemesek, később a vékonyan csörgedező és szűk körben terjedő irodalom, kiformált lassanként egy bizonyos standardot (igaz: sokáig nem norma érvényűt!), ez hosszú ideig nem fenyegette létükben a hagyományos életüket falvakban beszélt hagyományos nyelvjárásokat” (DEME 1997: 38).

5. Más körülmények is szerepet játszottak: a korabeli írástudók előtt álló minta, az írott latin az egységesség kívánalmát erősítette a maga nagy tekintélyével. (Később, a felvilágosodás korában a nagy nyugati nyelvek – nálunk elsősorban a német – számított mintának.) A mohácsi csatavesztést (1526) és a reformáció terjedését követően pedig mind a hatalmas méretű migrációs hullámok, az át- és betelepítések, a nyelvjárási keveredések, mind pedig az anyanyelvűség egyre több nyilvános szintéren való megjelenése és egyre intenzívebb térhódítása, nemkülönben a nyelvhasználati kapcsolatok kiszélesülése és gyakoribbá válása hatott kényszerítőleg a további spontán nyelvi kiegyenlítődés irányába. A 16. századtól a reformáció hatásának és a török hódítások miatt az ország három részre szakadásának következtében az akkori magyar értelmiség (a magyar deákság) a maga népi összetartozás-tudatával, valamint az anyanyelv szerepe fontosságának a felismerésével már tudatosan törekedett az egységes **magyar írásgyakorlat kiala-**

**kítására.** A reformáció egyházi, iskolai és irodalmi téren is előtérbe állította az anyanyelvűséget (a Károli-féle teljes bibliafordítás 1590-ben jelent meg, s nagy hatása volt). Az írásbeliség mellett elsősorban a könyvnyomtatás megjelenése és elterjedése már nemcsak a magyar nyelv írásos használatát, hanem azt is lehetővé, sőt szükségessé tette, hogy lassú, de egyre jobban erőre kapó folyamat eredményeként létrejöjjön egy tudatos törekvésekkel irányított, illetőleg a hagyományozódás révén mintegy önmagát stabilizáló és kiteljesítő, a nyelvjárások fölé boltozódó nyelvváltozat, az *irodalmi nyelv* (Kazinczy még így nevezte: *Schriftsprache*). A standardizálás a kodifikálás szakaszába a nyelvújítással jutott el, amikor a nemzetté válás fontos részeként Kazinczy nemzedéke korszerűsítette, versenyképpé fejlesztette, azaz alkalmassá tette a magyar nyelvet arra, hogy az akkori körülmények között minden új nyelvi megnevezési, közlési és kommunikációs igénynek, így a tudományok magyar nyelven való művelésének is egyre jobban meg tudjon felelni. Tudnivaló azonban: ahogy minden nyelvváltozat, a köznyelv is folyamatosan módosul. Ezért a kodifikálás ténye nem jelent egyszer s mindenkorra szóló szabályrögzítést.

**6. A magyar beszélt köznyelv** „kialakulása [...] sem ment egy csapásra [...], hanem fokozatosan épült, előzményei is voltak, de a reformkorban kapta a döntő lökést. E köznyelv eleinte az irodalmi nyelvhez igazodott, annak mása, utánzata igyekezett lenni, de a regionális köznyelvekből számos, a népi nyelvhez igen közel álló elemet is magába fogadott. Ez a köznyelv volt az, melyben voltaképpen a népnyelv és a »fentebb« irodalmi nyelv kiegyenlítőddött, egybekovácsolódott, s ez a köznyelv a reformkor vége felé már igen erősen visszahatott az irodalom nyelvére, mely rajta keresztül kapta a népnyelv megtermékenyítő, fölfriessítő hatását” (BÁRCZI 1963: 341). A legfontosabb szerepet a beszélt köznyelv alakulásában a továbbiakban a századfordulóra világvárossá, nyelvi olvasztótégellyé vált Budapest játszotta. A beszélt köznyelvnek nyelvjárási, városi népnyelvi, rétegnyelvi, széles értelemben vett társalgásnyelvi forrásai voltak a legfontosabbak az írott nyelvi hatások mellett. A beszélt nyelv a maga sokszínűségével, változatgazdagságával, az összes többi nyelvváltozattal való állandó kapcsolatával s a beszélt nyelvviség tényéből következő rugalmasságával gyorsan követte és követi a társadalom változásait, ezért folyamatos át- és szétrétegződés jellemzi. Szerepének növekedését mutatja az írott és a beszélt köznyelv viszonyának alakulása. Míg ugyanis kezdetben, a 19. században az írott nyelv szerepe döntő volt (a beszélt köznyelv ekkor még csak formálódott), a 20. század második felének első részében, a szóbeli tömegtájékoztatás kiszélesedésével kiegyenlítőddött a hatás, majd e század utolsó negyedében, de különösen a digitális forradalom beköszönte óta a beszélt köznyelv hatása nagyobb.

Mivel a magyarban sem az írott, sem a beszélt köznyelv nem egy nyelvváltozattól (nyelvjárásból vagy szociolektusból) kiindulva jött létre, hanem több-kevesebb nyelvjárás és szociolektus különböző arányú ötvözetéből, a nyelvváltozatok, így a nyelvjárások és a köznyelv között sincsenek számottevő, a kölcsönös

megértést megakadályozó különbségek (a szakszókincset értelemszerűen nem tekintve). A köznyelvi nyelvváltozatoknak a létrejöttével és terjedésével a magyar nyelv történetének új szakaszába lépett.

## 4.4.2. A KÖZNYELV ALAKULÁSTÖRTÉNETE

### 4.4.2.1. AZ ÓMAGYAR KOR

A magyar nyelv a kereszténység fölvétele és az államalapítás után (képletesen szólva) „a latin nyelv iskolájába kezdett el járni”. **Írott latin és beszélt magyar** került kapcsolatba egymással. A magyar nyelvközösség tagjai közül eleinte senki sem tudott latinul, s jó ideig nagyon szűk volt az a kör, amelyik a magyar mellett a latint is ismerte. Az ösztönösen, kisgyermekként elsajátított magyar anyanyelv után a latin mindenkinek, aki tanulta, tudatosan tanult/tanított nyelve volt (ezért később így nevezték: „apanyelv”). A két nyelv között világos volt a szerepelkülönülés: a latin az írásbeliség, a magyar a szóbeliség nyelve volt. A latint használták a (római katolikus) egyházban és a diplomáciában, a magyart az élet minden más területén.

A latin a középkorban két módon hatott a magyarra. Közvetett módon akkor, amikor magyar élőszóval adtak elő írástudó, literátus személyek latin előképre támaszkodó szövegeket (emlékezetből való szabad tolmácsolásokra, ill. ilyeneként hallott szövegek emlékezetből való elmondására gondoljunk). Ezekben az esetekben kevés volt a latin nyelv szövegformáló hatása. Közvetlenül pedig a fordítások révén hatott (a középkor végi, a latin eredetit hűségesen követő kódexekre gondoljunk): a latin nyelv szövegformáló hatása ezekben a szövegekben érhető leginkább tetten. (A Jókai-kódex fordítója például a magyart teljesen a latin rájárára húzta; vagy: a Halotti beszédhez képest mennyire elüt a Könyörgés a maga szó szerinti fordításával.)

Bizonyos idő eltelte után a literátus réteg nyelvét tették át lassan írásba, s ezt váltották át a „könyvek nyelvé”-vé a 14–16. század magyar fordítói. Ezzel a folyamattal kezdett a magyar nyelv kétváltozatúvá (**beszélt és írott magyarrá**) válni. A papok hallás után tanultak és emlékezetből szónokoltak. Minden templomos falu papjának a Miatyánkot és a Hitvallást magyarul kellett magyaráznia a latinul nem tudó híveknek. A literátus réteg tagjai a szűkebb csoportjukon kívüli magyar nyelven érintkeztek, azaz természetes nyelvüknek a közegében éltek. Ám helyzetük, szerepük, csoporttudatuk a „népnyelv”-nek (lingua vulgaris), tehát anyanyelvüknek/anyanyelvváltozatuknak a használatát nem engedte korlátlanul akkor, ha például a szószeiken vagy a bíróság előtt kellett megszólalniuk. A literátus rétegnek ez az alakuló csoportnyelve értelemszerűen állandóan befolyásolta a középkori magyar írott nyelvet. Természetes tehát, hogy a latin szövegek igen gyakran ismétlődő tolmácsolása és megértetése folyamán, a századok során ki-

alakult, összecsiszolódott az a szóban forgó témakörökben használt magyar nyelvi szókészlet, amely a kódexekben, de más írott emlékekben is feltűnő állandósággal tér vissza. A fejlődés a hivatali funkcióban – elsősorban egyházi, részben világi területen, tehát a kolostorokban és a királyi kancellárián, illetőleg udvarban – elhangzó élőbeszédben ment végbe, és vezetett bizonyos formulákhoz, amelyekben a fokozatosan szabályozódó nyelvváltozat és stílus első csíráit fedezhetjük föl. A mondottak azt is jelentik, hogy a literátus réteg névtelen tagjai sokasága mindennapos nyelvi tevékenysége hatott, s nem egyetlen író követéséről volt szó. Tarnai Andorral egyetértésben – akinek alapvető munkája volt összegzésünk alapja – kijelenthetjük, hogy a szóban forgó literátus rétegnek köszönhetően eljutottak az **írott nyelvi egységesülés** irányába mutató bizonyos szabályok írásba foglalásának a küszöbéig.

**A magyar nyelvű irodalmi terminológiát** korántsem szóteremtő szándékkal hozták létre a literátusok (mert a maguk szakmai nyelvének birtokában anyanyelvi megfelelők nélkül is jól elláthatták feladatukat), azt ugyanis a laikusok szükséglete kényszerítette ki. A 15. századi rendi reformmozgalmak idején indult el bizonyos, **a gyakorlati szükség diktálta magyarosítási hullám**: elsősorban a laikus fráterek és az apácák lelki gondozásának érdekében. „A középkor utolsó századában indult meg lassan e folyamat, amely az egész írásbeliség lassú elmagyarosodását hozta volna magával. A XV–XVI. század fordulóján még csak annyira jutott azonban, hogy az egyházi és világi literátusok a gondozásuk alatt álló irodalom leggyakoribb formáit művelték magyarul szabályszerűen és kitűnően” (TARNAI 1984: 256–257).

Az ómagyar korban „két olyan nyelvváltozat van születőben, amely a hangtan szempontjából is a nyelvjárások sokfélesége fölé emelkedve a nyelvi egység megvalósítása felé törekedett. Az egyik, melyet talán kolostori nyelvnek nevezhetnénk, kódexeinkben mutatkozik [...]. A másik ilyen kezdemény, úgy látszik a királyi kancelláriához és a királyi udvarhoz fűződik. A királyi kancellária már a saját gyakorlatában meglehetősen egységes helyesírást alakított ki, s így érthető, hogy az egyöntetű jelölés mellett a szóalakok egységesítésére is törekedett. A királyi udvar pedig igen jó kiegyenlítő lehetett az ország minden vidékéről odagyűlt urak, íródeákok, kísérszemélyzet eltérő nyelvjárásai között [...]. Egy ilyen udvari-kancelláriai nyelv, mely lényegesen különbözött a legjobb esetben még szintén csupán a vajúdas stádiumában levő kolostori nyelvtől, még legföljebb csak kezdemény, csak indulás, amelyből kialakulhatott volna, kedvező körülmények között, egy a nyelvjárások fölötti irodalmi és köznyelv. Mindkét kezdeményt azonban elsöpörte a mohácsi tragédia” (BÁRCZI 1963: 189).

Az Árpád-kor (1000-tól 1301-ig) magyar nyelvű szövegemlékeiben „olyan nyelvi műveltség képe bontakozik ki – még ha az alkotóknak szűk és a felhasználóknak sem túlságosan tág körére kell is mindezt értenünk –, amelynek fennköltége, a tartalom és a forma egységében megnyilvánuló igényessége, szépsége nemcsak saját korában kelthette föl az elérni kívánt hatást, hanem amely régmúlt

időket a jelennel összekapcsolva átragyog sok-sok évszázadnak, még nyelvileg is »zordonabb« évszázadoknak a távlatán, s megkapja, lebilincseli a ma nyelvet, stílust értő magyarját is” (BENKŐ 1980: 383).

#### 4.4.2.2. A KÖZÉPMAGYAR KOR

Mohácsot az ország három részre szakadása és a főntebb említett nyelvi egységesülési csírák továbbfejlődése bizonyos lehetőségeinek a megszűnte, illetőleg súlyos korlátozódása követte egyebek mellett (megszűnt a magyar királyi udvar, a kolostorok és iskoláik, könyvmásoló műhelyeik pedig nagy számban elpusztultak). Más okok következtében azonban olyan művelődési föllendülés következett be a töröktől nem megszállt országrészekben, amely a magyar nyelv szempontjából korszakváltásnak is nevezhető pozitív változásokat hozott, a nyelvi standard kialakulása szempontjából mindenképpen. A **reformáció terjedésével ugyanis az anyanyelv ügye fontossá vált**, hiszen a hitújítás egyik fontos elve volt a hitélet és az iskoláztatás anyanyelvűvé tétele. A reformáció Biblia-ismeretet, általános műveltséget és aktív közösségi hitéletet kívánt elterjeszteni, s ennek szellemében szorgalmazta a Biblia-fordítást, az anyanyelvi egyházi szertartást és az iskolahálózat kiépítését. Ennek következtében egyre inkább tudatosult a magyar nyelvközösség tagjainak a körében (a felekezeti különbségek ellenére, hiszen az ellenreformáció a reformáció eszközeivel is harcolt pozícióinak a visszaszerzéséért) a nyelvi összetartozásnak a tudata, egyszersmind a nyilvánosságának a fontossága is (KUGLER–TOLCSVAI NAGY 1998: 35–36). Károli Gáspár gönci református lelkész fordította le először a teljes Bibliát magyar nyelvre (megjelent 1590-ben Vizsolyban), s ezzel a magyar irodalmi/írott nyelv egységesülési folyamatát is segítette. Az a tény, hogy a magyar írott köznyelv úgy alakult, ahogy alakult, a vizsolyi Bibliának is köszönhető – a sárospataki, a debreceni és részben a kolozsvári református főiskolákon tanult grammatikáirók tevékenysége és hatása, illetőleg további tényezőknek a szerepe mellett. Fontos szerepet játszott a **könyvnyomtatás** megjelenése és a nyomtatott könyvek terjedése is. Ez utóbbiak ugyanis pusztán létükkel mintaadó funkciót tölthettek be, s ahogy terjedtek, erősítették az olvasni tudókban a mintakövetésnek nemcsak többé-kevésbé tudatos szándékát, hanem ennek révén az egységesülő írott nyelv tényleges követésének útját is egyengették. A protestantizmus hamar fölismerte a könyvnyomtatásban rejlő hit- és művelődésterjesztésnek a kitűnő lehetőségét, s egymás után jöttek létre nyomdáik. A 16. században 12 városban (Sárvár, Pápa, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Lőcse, Kassa, Debrecen, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Szeben, Brassó) jelentős nyomda működött (egyik sem a török hódoltsági területen volt, s közülük akkor még egyedül a nagyszombati volt katolikus).

„A kéziratos emlékek, magánlevelek és hivatalos okmányok nyelvének nyommon követhető egységesülése hamarosan megmutatkozik a nyomtatott művekben,

vagyis a tulajdonképpeni irodalomban. Az általános fejlődés alól az írók, akik szélesebb értelemben maguk is diákok, diákos [= deákos, latinus] műveltségű emberek voltak, annál kevésbé vonhatták ki magukat, minthogy az egységre törekvő, nyelvjárás fölötti változat az egész magyar olvasóközönséghez szóló művekben gyakorlati szempontból is a nyelvjárások sokféleségénél sokkal előnyösebb, az erősen helyi színezetű, szűkkörű érvényességgel bíró nyelvnél sokkalta kívánatosabb volt. Akár az írók maguk, akik mint diákok vagy diákos műveltségű emberek, több-kevesbé részesei e szervezetlen mozgalomnak, igyekeznek a helyesebbnek érzett nyelvváltozatot használni, akár a nyomdászok vagy korrektorok, akik ugyancsak literátusok, tisztogatják meg az írásokat a kialakuló nyelvi normákhoz nem illő provincializmusoktól, az eredmény szemmel látható” (BÁRCZI 1963: 216).

Az egyre inkább az egységesülés irányába mutató nyelvhasználati módot már nem lehet a literátus réteg kizárólagos csoportnyelvének tekinteni. Mindenekelőtt azért, mert a szóban forgó, a nyelvjárások fölé boltozódás egyre több jelét mutató írásbeliség túlnő a hivatásos literátus réteg gyakorlatán, s főként az iskolák határára egyre szélesebb körben terjedt.

A nyelvi kiegyenlítődési folyamatban több nyelvjárás ötvöződött, amelyben a legnagyobb szerepet az északkeleti és keleti (erdélyi) nyelvjárások játszották. Területi szempontból tekintve: az *ő-ző* változat, amely korábban délen elterjedt volt, visszahúzódott s mint irodalmi nyelvváltozat el is tűnt. Két irodalmi nyelvváltozat állt egymással szemben: a régi norma folytatójaként a keleti-északkeleti típus, amely magába foglalta az egész Felvidéket is. És a dunántúli, a 16. századi nyugati norma (l. pl. Zrínyit) folytatójaként. A nyugati *i-ző* volt, a keleti *é-ző*. A 17. században fogalmazódott meg az a gondolat, hogy az egymással versengő tájak egyezsége jussanak („Felföldismus, Alföldismus és Erdélyismus öszvebé-kéltesség”: 1648). A 18. században dőlt el a versengés: a nyugati visszaszorult, s a keleti-északkeleti nyert egyre inkább teret. Ebben szerepe volt annak is, hogy a nyelvtanírók fele az északkeleti területről származott (Sylvester, Geleji Katona, Misztótfalusi, Szőnyi Nagy és Tsétsi). Voltak, akik ugyan más területről származtak, de főiskolai tanulmányaik, hivatásuk miatt huzamosabb időt töltöttek Debrecen, Sárospatak, Kassa vidékén (Dévai Bíró, Szenczi Molnár, Komáromi Csipkés). Szerepet játszott az is, hogy a nyugati nyelvjárásokat német hatástól befolyásoltnak tartották, s velük szemben a keleti nyelvhasználatot tekintették eredetibb s „tisztá” magyarnak. Az egységesülő nyelvváltozatban természetesen még bőven voltak nyelvjárás jelenségek, párhuzamos változatok, de az ingadozás lehetőségeinek a száma fokozatosan csökkent. Az *i-zés* kerülése a legföltűnőbb (Sylvester János még *i-ző* előszót írt Új testamentum-fordításához). Ami ebből megmaradt, csak az *-ít* igeképző (az *-ét* változattal szemben). Az *ü* : *i* szembenállás tagjaiból többségben az *ü-zők* maradtak meg (*kild* : *küld*, *kilsé* : *külső*, *szik-ség* : *szükség*). Az *ő* : *ű* váltakozás kérdésében az idő az *ő-s* alakok javára döntött (*kő* : *kű*, *jő* : *jű*). Az *ő-ző* alakok ellenében többnyire az *e-ző* alakok nyertek teret



(*tött : tett, pör : per, értötte : értette, kéröm : kérem*). Nagy volt az ingadozás bizonyos határozóragok használatában (*-ból/-búl/-bol; -ról/-rúl/-rol; -tól/-túl/-tol*). A *-ban* rag *-ba* és *-ban* változata közül az utóbbi az írott nyelvben állapodik meg egyre inkább. A 16. század végére szorítja ki az *-unk/-ünk* az *-onk/-enk/-önk*-öt. Az egységesülés nem szorítkozott hangtani jelenségekre (ekkor még elfogadott volt például az *emberek házok, a költségekvel, tisztségjek* alakváltozat-típus is. Maradtak képzőhasználati eltérések: a *-doz* : *-dos* és a *-koz* : *-kos* párok közül az előbbiek a nyugati, az utóbbiak a keleti magyar nyelvterületre jellemzők (*fogdoz : fogdos, futkoz : futkos*). Maradtak szókészleteti kettősségek: tagjaik használata máig is területi eltérést mutat. Ilyen például az *annál kisebb : attól kisebb, egres : köszméte, kell mennem : kell menjek, föl : fel, felhő : felleg, krumpli : pityóka, kukorica : tengeri, kánya : varjú, örül : örvend, talál : lel* (elől a nyugati, hátul a keleti változat áll).

**A magyar nyelv presztízsnövekedése** nemcsak a teljes Biblia magyar nyelven való megszólaltatásából, illetőleg általában a vallási irodalom magyarnyelvűségének a tényéből következett, hanem abból is, hogy további magaskultúrás területeken is egyre nyilvánvalóbbá vált a magyar nyelvnek a térhódítása. Ugyanis:

1. Megindult a magyar nyelv kutatása és leírása, magyar grammatikák jelentek meg: Sylvester János: *Grammatica Hvngarolatina* (1539); az első magyar nyelvű nyelvtanféle, Dévai Biró Mátyás munkája: *Orthographia Vngarica* (1549); Szenczi Molnár Albert az első teljes magyar nyelvtan szerzője: *Novae Grammaticae Ungaricae... libri duo* (1606); Geleji Katona István: *Magyar Grammatikatska* (1645); Komáromi Csipkés György: *Hungaria Illustrata* (1655); Pereszlényi Pál: *Grammatica Lingvae Vngaricae* (1682); Kövesdi Pál: *Elementa Linguae Hungaricae* (1686); Misztótfalusi Kis Miklós: *Apologia Bibliorum* (1684); Tsétsi János: *Observationes Orthographico-Grammaticae* (1708).

2. A magyar nyelv egyre inkább helyt kapott és terjedt az iskolai oktatásban (az alábbi, időbeli sorrendbe állított néhány kiragadott példa mutatja ezt): 1718: a soproni evangélikus gimnázium tanterve megköveteli, hogy a tanárok tudjanak magyarul, németül, latinul. 1725: a nyitrai nemesi konviktusban a század első évtizedeitől kötelező a magyar nyelv. 1727: a rozsnyói jezsuita gimnáziumban három nyelven (latin, magyar, tót [szlovák]) énekeltek himnuszokat. 1729 óta a nagyszombati nemesi konviktusban kötelező a magyar és a német nyelv oktatása. 1729: Pozsonyban megjelenik Bél Mátyás német nyelvű magyar tankönyve (további iskolákra is l. MARGÓCSY 2005: 71–151).

3. Sorra-rendre jelentek meg az első magyar nyelvű tudományos könyvek (ezeket lásd a tudományos nyelvekről szóló fejezetben). Mindeme jelenségek egymást és a nyelvi egységesülés folyamatát erősítették, s ahogy nőtt az olvasni tudók száma, nőtt az anyanyelv tekintélye, és nőtt közösségi összetartó funkciója is.

### 4.4.2.3. AZ ÚJMAGYAR KOR

A felvilágosodásnak a „XVIII. század utolsó két évtizedére eső szakasza az irodalmi írásbeliségnek az előző időszakhoz képest szinte ugrásszerű továbbfejlesztésével, normalizálásával olyan széles bázist teremtett, amelyre az irodalmi nyelvi norma további belső nyelvi szilárdulása és szociális kiterjeszkedése biztosan ráépülhetett, azaz hogy a későbbi időben a nyelvi alapot már nem megteremteni, hanem csupán tovább szélesíteni kellett” (BENKŐ 1960: 500). „A korszak nyelv- és művelődéstörténeti szempontból egyik legfontosabb fejleménye, hogy a nyelvvel foglalkozók [...] fölismerik és elismerik, hogy a magyar nyelv több változatból áll, a magyar nyelv változik, sőt változtatható, érvényesül benne rendszerében és használatában alkotás és befogadás, az új, akár belső, akár idegen eredetű, valamilyen feldolgozást (például értékelést) kíván” (TOLCSVAI NAGY 2004: 40).

A figyelem egyre fokozódó mértékben fordul a magyar nyelv felé, s ebben az iskolák fontos szerepet játszanak. Bizonyosságul említessenek meg a következők:

1788: a pozsonyi evangélikus gimnáziumban Magyar Társaság alakul. 1790: a soproni evangélikus líceumban Magyar Társaság alakul. 1791: a pesti egyetemen megalakul a magyar nyelv és irodalom tanszéke (a tanszék vezetője, Vályi András székfoglalóját a nádor és a hercegprímás jelenlétében tartja). 1792: törvény rendelkezik a magyar nyelv rendes tárggyá tételéről. 1794: ez évből ismeretes az első olyan iskolai bizonyítvány (az ungvári gimnáziumból), melyben a magyar nyelv ismerete külön rovatban van feltüntetve). 1797: a kassai és lőcsei gimnázium fennmaradt értesítői szerint a hallgatóknak csaknem teljes létszáma tanul magyarul (MARGÓCSY 2005: 128–147).

Kazinczyék érdeme, hogy fölismerték: a magyarság a közös nyelven és kultúrán alapuló nemzetfogalom jegyében csak a magyar nyelv korszerűsítésével fogható össze és modernizálható. Ekkor válik a nyelv politikummá, a nyelvi kérdés a nemzetté válás egyik sarkalatos kérdésévé. Más nemzetek is ez elé a dilemma elé kerültek. A nyelvi feltétel teljesülésére – hogy ti. a társadalom versenyképessé csak akkor válhat, ha van versenyképes, más szavakkal magas teljesítőképességű, azaz az élet minden területén használható nyelve – két lehetőség kínálkozott. Az egyik utat az írek járták: értelmiségük az írnel fejlettebb angolra váltott, ennek következtében elmaradt az ír nyelv korszerűsítése, s bekövetkezett a nyelvcsere. A másik utat, a saját nyelv korszerűsítésének – s ezzel megtartásának – útját járta a többség. A 18. század végének vezető magyar értelmisége is, világosan érzékelve a magyar nyelvnek a latinnal, illetőleg egyre inkább a némettel szembeni elmaradását, versenyképtelenségét. Mai szemmel nézve is minden elismerést megérdemel, ahogy a magyar nyelv korszerűsítésének bonyolult folyamatát Kazinczy és társai irányították. Számos vita kísérte ugyan a nyelvújítást, a résztvevők sebeket osztottak és kaptak, de az alapvető cél azonos volt: a közjót, a közösség javát kívánták szolgálni. Az akkori szóhasználat szerinti „nyelvmívelés” (ez a szó szerepel az Akadémia alapító okiratában is) nyelvfej-

lesztést, nyelvbővítést, a nyelv pallérozását jelentette). Kazinczy korának anyanyelv-korszerűsítése – mai kifejezéssel szólva – már-már teljes nyelvi tervezési program, egyszersmind nemzetpolitikai tett volt. A nyelvújítás (az 1770-es évektől és az 1830-as évek elejéig) nemcsak a magyar nyelv állagának a bővítését, hanem az írott köznyelv kodifikálását is elhozta. Amit elődeink tettek, az nagyrészt azt az elvet követte (anélkül persze, hogy ez mindig tudatos lett volna), hogy a normát nem felállították, hanem óvatos gondossággal kiszűrték (DEME 1994: 14).

A nyelvi standard kodifikálásának prototipikus formái a helyesírási szabályzat, a szótár és a nyelvtani leírás. A magyar nyelvre vonatkozóan időbeli sorrendben a következők születtek: 1832: az akadémiai helyesírás: „A magyar helyesírás’ és szóragasztás’ főbb szabályai”. Fontossága abban van, hogy egy normatív kérdésben egy tekintélyes tudós testület egyetemes érvénnyel döntött. 1838-as szótárak: „Magyar tájszótár”. Azért fontos, mert a cél a magyar szókészlet táji használatú elemeinek a közhasználatúaktól való elkülönítése volt. „Német-magyar és Magyar-német zsebszótár” (75 000 címszó, az utóbbi a 19. század első felének legjobb szótára). Fontosak azért, mert egyrészt elkészítésükhöz felhasználták a tervezett akadémiai nagyszótár nagy cédulaanyagát is, másrészt mert – már csak a német szókészlet révén is – a kor fontos új fogalmait jelölő magyar szavak is bekerültek. Harmadrészt pedig azért, mert javában folyt az Akadémiának köszönhetően a mesterségsvavaknak és a tudományos műszavaknak a gyűjtése is, így részben legalábbis lehetővé vált a tájszavak : szakszavak : közszavak hármas tartományának a figyelemmel kísérésével a közmagyar szavaknak a pontosabb elkülönítése. Az első magyar értelmező szótár, Czuczor Gergely és Fogarasi János munkája, a 6 kötetes „A magyar nyelv szótára” 1862 és 1874 között jelent meg. Ami a nyelvtant illeti: az Akadémia már 1831-ben bizottságot küldött ki „a grammatika és a szótár tárgyában” (előadója Vörösmarty volt), s 1846-ban napvilágot is látott a csak nyelvi rendszerleírást tartalmazó „A magyar nyelv rendszere” című nyelvtan.

A reformkori nyelvújító nemzedék gondoskodni törekedett a köznyelv elterjesztéséről is. Ez utóbbival a magyar-latin kevert nyelvhasználat hatékony visszaszorítását is elérték. Arról a nyelvhasználatról van szó, amelyre példát Kisfaludy Károly Kérők című színművéből veszünk: „Én pedig gratulálok, hogy *fortuito* [véletlenül] ilyen kincsre akadtam, melyre *fundálhatom* [alapíthatom] szerencsémemet. Én ime *duplicálván* [megismételvén] kérésemet, még egyszer *submitálom* [bocsátom] szívemet a kisasszony *judiciuma* [ítélete] alá, reménylven, hogy *favorábilis sentenciát* [kedvező döntést] nyerek és elvégzem szívemnek *involutus* [szóban forgó] perét *et sic porro* [és így tovább]...” (BÁRCZI 1963: 320).

A nyelvpolitikai törekvések eredményeként 1844-ben – a magyar nyelv hivatalossá tételével – teremtődött meg a magyar nyelv használatának jogi érvényesége. A standard „rögzítésével, illetve e nyelvváltozat nyilvános megjelenítésével, tekintélyi kiemelésével a magyar anyanyelvűek korábban nem tapasztalt közös-

ségszervező tényezőkkel találkoztak. E tényezőket a sztenderd funkcióiként ismerték föl fokozatosan a 19. század elején. Az egységesítő funkció kötelékként szolgál a nyelvjárási és más különbségek ellenében; az elkülönítő funkció megerősíti a nyelvközösség különálló identitását más nyelvközösségekkel szemben; a presztízsfunkció tekintélyt ad a sztenderd nyelvet birtokoló közösségnek és az azt ismerő egyéneknek; a részvételi funkció lehetővé teszi a nyelvközösség részvételét a kulturális, tudományos modernizációban; az etalonfunkció a sztenderd minta szerepét biztosítja a nyelvhelyességi kérdésekben, de más tekintetben is [...]. Az egységesítő és elkülönítő funkciónak a nyelvi lojalitás, a presztízsfunkciónak a büszkeség, a részvételi funkciónak a részvételi készség, az etalonfunkciónak a normatudat magatartása felelt meg. A funkciók és magatartások e rendszere fokozatosan, de határozottan alakult ki a magyar nyelvhez való viszonyban. Nyelv, közösség, kultúra és érték egymást alakították, és korábban ismeretlen minőséget hoztak létre. E minőség része volt a nyelvközösség (önmaga meghatározásában), a nemzet (politikai, ideológiai, művelődési, leszármazási összetevőivel), a kiművelt és rögzített nyelv (nyelvváltozat), a tőle elkülönülő szépirodalom, és az önálló személyiségként megjelenő egyén” (TOLCSVAI NAGY 2007: 55).

A magyar nyelvi korszerűsödés betetőzését a szépirodalom teljesítménye (mindenek előtt Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai munkássága) és a magyar tudományos nyelvek kialakulása jelentette. A magyar írott standard kodifikálását a 19. és 20. század fordulóján követte a magyar beszélt köznyelv létrejötte, amely Budapest világvárossá válásával, a nagyváros intenzív nyelvhasználati közegében (sajtó, színház, tömegrendezvények, szórakoztató ipar) sajátos ötvözetként született meg. Egyrészt nagyban befolyásolta az írott standard, másrészt a Budapestre az ország különböző részeiről, nyelvjárási területeiről áramló tömegek nyelvhasználata. A főváros nyelvi kohójában, olvasztótégelyében elsősorban a dunántúli, az alföldi és a palóc nyelvjárási jegyei járultak hozzá ahhoz, hogy a magyar beszélt köznyelvi norma úgy alakult, ahogy alakult.

#### 4.4.2.4. AZ ÚJABB MAGYAR KOR

A köznyelv szempontjából a legfontosabb fejlemények mind szociolingvisztikaiak.

**1. Az írott és a beszélt köznyelv elterjedése.** Az írott standard – legnagyobb mértékben a magyarországi magyarság körében történt – elterjedése (az alfabetizmus majdnem teljes felszámolásával), s a beszélt köznyelv terjedésének felgyorsulása (a modern tömegtájékoztatói eszközöknek, a rádióknak és a televízióknak a megjelenésével, az iskoláztatás széles körűvé válásával, valamint az urbanus szemléletmód terjedésével – beleértve nyelvjárási beszélők millióinak kettősnyelvűvé válását is).

**2. Az (állami alapú) szétfejlődésnek a folyamatát a magyarság helyzetében nemzetközi politikai döntések (Trianon) nyomán bekövetkezett határváltoztatá-**

sok indították el, illetőleg gyorsították föl azzal, hogy az elszakított nemzetrészek tagjai – közelesen száz éve – egy másik államnyelv dominanciája alatt és az idő múltával egyre inkább terjedő kényszerkétnyelvűség állapotában élnek, jelenleg hét szomszédos államban Magyarországon kívül. Ennek természetesen a köznyelvvvel összefüggő következményei is vannak, illetőleg gondok is adódnak ebből (például kodifikációsak). (Lásd ehhez az 5. fejezet újabb magyar kori alfejezetét.) Ami az elcsatolt nemzetrészek magyar anyanyelvű tagjait illeti – anyanyelvi szempontból s e közösségek felől közelítve –, a változásokat meghatározó legfontosabb tényezők a következők: 1) az anyanyelv térvészése, 2) a beszélők számának apadása (a biológiai fogyás, az asszimiláció és az elvándorlás következményeként), 3) az identitásgyengülés, 4) a mindenkori állami (nyelv)politika.

A korábbi véleményekkel szemben, hogy tudniillik fenyegető szétfejlődés előtt áll a magyar nyelv a nyelvközösség állami széttagoltsága miatt, az derült ki, hogy a fő gond nem a szétfejlődés (elkülönülés, különfejlődés, szétkülönböződés), hanem a leépülés, a funkcionális térvészés, a nyelvi hiányok szaporodása, a nyelvi rendszer eróziója, mely tényezők viszont a nyelvcserre irányába késztet(het)ik az érintett (főként fiatalabb) kétnyelvű beszélőket. Tény, hogy a Magyarországon kívüli magyar nemzetrészek tagjainak egy, közelebből nem meghatározható hányadának az anyanyelvi kompetenciája a magyar írásbeliség ismerete nélkül, magyar nyelvű iskoláztatás hiányában, illetőleg az anyanyelvnek szűkített funkciókörökben való használata miatt hiányos, ezért korlátozott felhasználóságú, elsősorban éppen az anyanyelvi standard tekintetében. Ezen esetekben a standard nem töltheti be azt a kognitív és kommunikációs funkcióját, amelyet betölteni hivatott volna.

**3. A szétrétegződés** a globalizációt kísérő kultúraváltások általános következménye azoknak a civilizációs, (nyelv)szemléleti és életmódbeli változásoknak a nyomán, amelyeknek folyamányaként megjelentek, illetőleg fölerősödtek bizonyos jelenségek. „A XX. században [...] egyrészt a területi széttagolódás nyelvi jelei mutatkoznak a kisebbségi helyzetű magyarság nyelvhasználatában, illetőleg a szétrétegződésé, az elkülönülésé például a szaknyelvekben (még a rokon szakterületek között is); másrészt változóban van a beszélt nyelv és az írott nyelv viszonya: egyre inkább beszélt nyelvi ambíciójú az írott nyelv számos változatában; s harmadrészt közeledőben van, sőt egyre inkább jelen van az angol mint tudományos és köznyelvi közvetítő nyelv, mint világ-angol. Túlzás nélkül mondhatjuk, a nyelvi egységesülés fő tényezői tekintetében változás, fordulat erejű változás tanúi és résztvevői vagyunk” (PUSZTAI 2000: 386).

**4.** Ebben a korban két alkalommal szakították meg az irodalmi és nyelvi alakulástörténet önalakító folyamatát a magyar művelődésben: 1920-ban a trianoni döntéssel és a 1949-ben a proletárdiktatúra bevezetésével. A trianoni traumát követően, amely befelé fordulást, elzárkózást eredményezett, az etnocentrikus szemléletet erősítette s a veszélyérzetet élesítette föl, minek következtében a köznyelv fontosságának, értékességének hagyománya tovább erősödött. Megnőtt a

nyelvművelés tekintélye, s a köznyelv kodifikáltsága növelésének és a szabálykövetésnek az igénye. A nyelvjárások megítélése fokozatosan veszített korábbi magas értékéből, megerősödtek viszont a városi népnyelvi, kispolgári változatok.

1949 után bekövetkezett a teljes elzártság, a központi irányítás és a cenzúra időszaka. A korszak politikai nyelvhasználatának fő jellemzői a következők voltak: nagyon gyakoriak voltak a túlzó, felsőfokú jelzők (az „általános lelkesedés” kifejezésére). Jellemző volt a többes szám első személyű birtoklásnak a gyakori nyelvi megjelenítése (a „miénk”, a „közös” gondolatát erősítve, sulykolva). Az eufemizálás, szépítés is gyakorta előfordult (az ősi tabufélelem jegyében is: amit nem mondunk ki, attól nem kell félni). A gondosan szerkesztett, enyhén emelkedett nyelvi jólfarmáltság értéktelítettséggel kiegészítve a tekintély megalapozásának, megerősítésének volt egyik eszköze. A jó nyelvi benyomást biztosan azonban elsősorban előre megírt szövegekkel lehetett elérni (innen a kor politikusaira jellemző nyilvános felolvasás). 1956 után tudatos törekvés volt a nyilvános nyelvi szereplések színvonalának emelése (TOLCSVAI NAGY 1994 alapján, részletesebben l. ott).

5. A legnagyobb mérvű változások mindig a beszélt nyelvi tartományban zajlanak, amely rugalmasabb, lazább, mint az írott nyelviség. A II. világháború után a legfontosabb, a beszélt köznyelvet érintő változások a következők voltak. A proletárdiktatúra bevezetése után fokozatosan s nagyrészt sikerrel felszámolták a polgári réteget, amely a köznyelvet tudatosan követte, s amelyre jellemző volt a nyelvi igényesség és nyelvi hagyomány. Az új elit jelentős részének nem volt vagy hiányos volt az anyanyelvi műveltsége, s a hivatalos politika rá is játszott a „népies”-nek mondott, ám az esetek nem kis részében kevésbé igényes, „közvetlen” nyelvhasználatra. A társadalmi rétegek egymáshoz közelítése és közeledése, a nagyarányú belső migráció, az iskoláztatás szélesebb körűvé válása, a tömegtájékoztató növekvő lehetőségei (első helyen a televízió említendő) meggyorsították a beszélt köznyelv határainak fellazulását, a beszélt nyelvi változatok egymásra hatását, sőt, azt is nyugodtan mondhatjuk: keveredését. Ez a folyamat az 1960-as évek elejétől gyorsult föl, s hozott látványos változásokat. Mindebben a már említett tényezők mellett az életmódbeli változásoknak, az urbánus szemléletmód terjedésének, a televízió tömegessé válásának, a nagyfokú társadalmi mobilitásnak, a külfölddel való kapcsolattartás kiszélesedésének, a társadalmi rétegek egymáshoz való viszonylagos közelségének volt döntő szerepe. E tényezőknek ugyanis nemcsak az volt a következménye, hogy megszorodott a különböző társadalmi csoportok közötti szóbeli érintkezés, amely szükségszerűen hozta magával a beszélt nyelvi változatok addig nem tapasztalt egymásra hatását, többrétegűvé válását, hanem az is, hogy módosult a beszélők tömegeinek a nyelvváltozatokhoz való viszonya, tehát bizonyos mértékben a nyelvhasználati szemlélete is. Ez legnyilvánvalóbban három területen mutatkozott meg: a szleng terjedésében, a csoportnyelvek növekvő szerepében s a köznyelvbe való fokozódó behatolásában, valamint a köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt intenzív hatásában.

**6. A nyelvjárások kiegyenlítődése,** köznyelvhez közeledése, táji színeiknek a halványulása az 1960-as évektől gyorsult föl. Ennek részben társadalomlélektani (az erőszakos kollektivizálással is összefüggő), részben a tudományos-technikai fejlődéshez kapcsolódó okai voltak (a rádió és televízió elterjedése, az urbanus szemléletmód falun való megjelenése, az iskoláztatás kibővülése, az ingázásos munkaviszonyok nagy száma). Ezekben az években gyorsan terjedt az az attitűd, hogy a nyelvjárású beszélők szégyellték nyelvjárásukat idegenek előtt. Ekkor vett nagyobb lendületet a falvakban a köznyelv terjedése, s ezzel párhuzamosan alakul ki a nyelvjárású beszélők körében a kettősnyelvűség, tehát valamely nyelvjárásnak és a (regionális) köznyelvnek az együttes ismerete. A **regionális köznyelviség** a köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt hatása következtében alakult ki tömeges méretekben az 1950-es évektől számíthatóan a nyelvjárású beszélők körében. A regionális köznyelviség olyan nyelvhasználati forma, amely beszélőinek a szándéka szerint köznyelv, de amely regionális sajátosságokat hordoz. A zárt *ë-ző* vidékeken például megvan benne a zárt *ë* (*embër, gyerëk*), a keleti területeken érvényesül az *l, r, j* nyújtó hatása, nyugaton viszont gyakori a hosszú *i, ú, ű* helyén jelentkező rövid *i, u, ü*, nem beszélve a szókészleti különbségekről.

7. Új jelenség volt a nagyvárosi, városi fiatalság körében az 1960 utáni, tehát a politikai enyhülést hozó években az argó elemeknek a fölemelkedése, a **szleng terjedése** és fokozatos szalonképessé válása, amely a hivatalos politika nyelvhasználatára adott válaszfélének is tekinthető. A fiatalság szóban forgó része ezekben az években új szókészletet és stílust honosított meg, amelynek a lezserség, az irónia és a nyelvi durvaság sajátos elegye volt szemebetűnő jele. Nem új fogalmak megnevezéséről, hanem már meglévők „átértékeléséről” volt szó. Ez a szemléletmód az 1970-es évektől terjedt a magyarországi felnőttek nyelvhasználatában is az új szavakkal együtt. Az 1980-as években újra megnőtt a standardhoz közelebb álló s választékosabb társalgási stílusok presztízse. 1990 után pedig részben újra polgárjogot nyert a hagyományos polgári beszédmód, beleértve a keresztény kultúrának a nyelvi hagyományát is. A sajtónyelv, amely korábban homogén, szürke és standard volt, sokszínűvé vált, ennek minden előnyével és hátrányával. (Gyorsan terjedt a bulvárosodás, a hétköznapiasodás és a durvulás a nyelvhasználatban. Feltűnő volt a 2014-es választási kampányban több vezető politikus egyenesen alpári megnyilatkozása, verbális gyűlölködése.) A társadalom differenciálódásával, a civil szerveződések újraindulásával, a kisközösségeknek mint beszélőközösségeknek a létrejöttével kialakultak a nekik megfelelő nyelvhasználati normák mint fontos identitásjelző rendszerek (az 1945 utáni fél évszázadra vonatkozóan részletesebben lásd TOLCSVAI NAGY 1994).

8. Standard és szépirodalom viszonyában a standardot sokáig a szépirodalom kizárólagos megjelenési formájaként tekintették. E téren „[a] változást a hivatalos megítélésben, illetve a nagyközönség befogadásában Fejes Rozsdatemetőjének nem sztenderd nyelve és a vele nagyjából egy időben kibontakozó ironikus for-

dulat jelentette. Az ironizáló paradigma [...] a legnépszerűbben Örkény egypercesekben és drámáiban veti fel a nyelv (és, persze, az emberi lét) értékeinek viszonylagos voltát. Ez az irodalomtörténetileg nem, az akkori ideológia szerint viszont drámai fordulat kikezdi az egyetlen helyes nyelvváltozat, az egyetlen helyes grammatika és jelkapcsolat privilegizált eszméjét, ha még nem is radikálisan [...] Így válhatott a posztmodern irodalom nyelvi elődjévé és befogadásának előkészítőjévé a nyilvánosság előtt Weöres és Ottlik, valamint Pilinszky, a háttérben Szentkuthyval és másokkal. A nyelv lényegi jellege, a nyelvi érték relatív volta, ugyanakkor a nyelvbe való bevetettség Tandori Dezső, Esterházy Péter, Nadas Péter, Petri György és mások műveiben már nyilvánvalóan artikulálódik. A szójáték, a nyelvi szinkretizmus, a stíluspluralizmus, az intertextualitás megszünteti a sztenderd privilegizált kiemeltségét, s a nyelvi hagyománymondást más, összetett tér-idő rendszerben szemléli [...] a társalgás nyelve és a szépirodalom nyelvfelfogása mind a hatvanas évek ironikus fordulatában, mind a hetvenes évek közepétől jelentkező szójátékos posztmodernjében szinte együtt fordult az újabb nyelvfelfogás felé” (TOLCSVAI NAGY 1994: 23).

**9.** A köznyelvietlenedés (destandardizálódás) elsősorban nyelvi mentalitásbeli változásokra, nevezetesen a köznyelvvvel kapcsolatos attitűd megváltozására, tudniillik kritikussá válására vezethető vissza. A „köznyelvi szabályok (normák) határának kitágulása, illetőleg megkérdőjelezése” (BALÁZS GÉZA 2000: 7) van tehát folyamatban a társadalom bizonyos csoportjaiban. A külföldi szakirodalomban lehet olvasni arról, hogy a beszélt köznyelv itt-ott különböző regionális köznyelvekre, szociális nyelvjárásokra stb. van felbomlóban, s elképzelhető, hogy a beszélt köznyelv a különböző változatok sokszínű spektruma lesz. Magyarországon az 1980-as években „a (szociokulturálisan alapvető) nyelvi szétkülönbözés a több évtizedes kényszerű illegálitás után helyet kért magának. Mert a nyelvi egység különbözősége volt többek között az alapja az egyén és csoportidentitás, valamint az eltérő világmegismerési módok nyilvánosság előtti megjelenítésének” (TOLCSVAI NAGY 2004: 91), illetőleg: „megnőtt a nyelvnek (pontosabban a nyelvváltozatoknak) a csoport-önazonosság létrehozásában és -jelzésében játszott szerepe” (i. m. 121). Számtottévő változás következett be az irodalmi nyelv és a beszélt köznyelv viszonyában is: radikálisan csökkent az előbbi mintaszerepe, társadalmi tekintélye, a beszélt nyelvre gyakorolt hatása, és jó ideje már a beszélt nyelvviség vonja egyre inkább hatása alá az irodalom nyelvét is.

**10.** Történetileg nézve különböző kommunikációs létmódok egymást követe- se figyelhető meg: szóbeliség, írásbeliség, hangrögzítés, képrögzítés, illetőleg ezek egymás mellett élése. A 20. század mindenekelőtt a rögzítettség tekintetében hozott változást. Az írott nyelv sokszorosítható, megmarad, a beszélt nem. Ez a jegy az újabb magyar korban eltűnt: a beszéd is rögzíthető és sokszorosítható, így a beszélt nyelvnek, a beszédmódnak is erős lett a mintaértéke, a mintalehetősége. Az informatika (világháló, szövegszerkesztő programok) újabb fordulatot hozott: mindenki szerkeszt, nyomtat, terjeszt. Eredmény: az írásbeliségnek rendkívül



erős a beszélt nyelvi jellege. A 20. század végi nyelvhasználat új módjaként terjedtek el a világhálós közlésmódok (csetelés, mobilozás, ímélezés, sms-es nyelvhasználat, blog), amelyek viszont már nagyrészt a beszélt nyelvet követik, ezért ez az időszak a korábbival szemben az „**írott beszéltnyelviség**” korának nevezhető (nevezik így is: *másodlagos írásbeliség, új beszéltnyelviség*). Az internetet használók száma egyre nő: 2010 első negyedéhez képest 2013 második negyedévére megduplázódott az előfizetések száma. Csökken a formális stílust kívánó kommunikációs helyzeteknek, nő viszont a közvetlen beszédnek az aránya, s csökken az írásbeliségnek a formális és növekszik informális jellege. Továbbá: „Az elektronikus kommunikációs lehetőségek új közlési formákat alakítanak ki, amelyek a nyelv konceptuális funkcióit módosíthatják, föltehetőleg a beszéd mint cselekvés nagyobb arányát eredményezve. Továbbá a még több nyelvváltozat ismeretét, e változatok még erőteljesebb szembesítéseit teszi lehetővé, a földrajzilag egymástól elválasztott beszélők egyidejű kommunikációjának biztosításával” (TOLCSVAI NAGY 2004: 143).

\*

„A mai magyar nyelvi gyakorlat igen összetett. Az elmúlt tíz-tizenöt évben a magyar nyelvvel és az azt beszélő közösségekkel kapcsolatban a következő tényezők állapíthatók meg. Megnyilvánult a korábban jórészt rejtőzni kényszerülő pluralitás. Ennek következtében is megnőtt a nyelvnek (pontosabban a nyelvváltozatoknak) a csoport önazonosság-létrehozásában és -jelzésében játszott szerepe. Átalakult a nyelvváltozatok értékrendje: enyhe belső tagolódás tapasztalható a sztenderden belül, árnyaltabbá vált a nyelvi értékek rendszere (például nőtt a nyelvjárások és más nem sztenderd változatok értéke). Az így megmutatkozó beszélőközösségekre legalább bizonyos fokú autopoetikus (önalkotó) létezőmód jellemző, amelyben a nyelvi korszerűsítés, vagyis a nyelv és a közösség közötti összhang megteremtése a folyamatos nyelvi gyakorlatban (tehát nem intézményes és nem tudományos formákban) valósul meg, nyelvi formák alkotásával és befogadásával (ma főképp az angolból való átvétellel)” (TOLCSVAI NAGY 2004: 121).

